

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.155

UDK 811.112.2*3*376.45=163.43
811.163.43*3*376.45=112.2

Primljeno: 26. 03. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Minka Džanko, Alma Čović-Filipović

LESIKOGRAFSKA OBRADA ORIJENTALIZAMA U BOSANSKO-NJEMAČKOM RJEČNIKU

Cilj ovog rada je opisati leksikografske postupke za obradu natuknica orijentalnog porijekla u produktivnom dvojezičnom bosansko-njemačkom rječniku. U orijentalizme ubrajamo riječi iz arapskog, perzijskog i turskog jezika, neovisno o načinu njihovog ulaska u bosanski, odnosno njemački jezik. Po brojnosti, stilskim i kulturološkim obilježjima riječi iz orijentalnih jezika značajno karakterišu bosanski jezik, a u leksikografiji imaju status kulturološki specifične leksike s visokim stepenom anizomorfije. Polazeći od odabranih orijentalizama u bosanskom jeziku istražujemo njihov leksikografski opis u postojećim jedno- i dvojezičnim rječnicima, kao i njihove ekvivalente u književnim prijevodima i predlažemo odgovarajuće ekvivalente. U radu se naročito fokusiramo na leksikografske strategije za tretiranje parcijalne i nulte ekvivalencije uzimajući u obzir kulturološke specifičnosti bosanskih orijentalizama. Jedan od primjera je leksem *tekija* za koji ne postoji leksikalizirana riječ u njemačkom jeziku, a u dvojezičnom rječniku se kao ekvivalent navodi „muslimisches Kloster“ (Jakić & Hurm 1992: 1053). U radu predlažemo primjenu kombiniranih strategija za određivanje ekvivalenta: strategiju inkorporacije leksema iz izvornog u ciljni jezik, kao i navođenje eksplanatornog ekvivalenta.

Ključne riječi: orijentalizmi; dvojezički rječnik; ekvivalent; leksikografski postupci; anizomorfija

1. UVOD

Postavljanje fokusa na potrebe različitih korisnika i odgovarajući leksikografski odgovor na njih, predstavlja jedan od osnovnih principa moderne leksikografije (Hartman & James 1998: viii). Korisnici generalno očekuju da im dvojezični rječnici ponude potpune i pouzdane ekvivalente. Budući da potpuna ekvivalencija nije uvijek moguća, korisnicima rječnika treba staviti do znanja, direktno ili indirektno, da status leksikografskih ekvivalenata nije uvijek jednako pouzdan i potpun. U tom slučaju leksikograf treba navoditi dodatne leksikografske informacije, što nerijetko zahtijeva visok stupanj domišljatosti leksikografa (Adamska-Salaciak 2016: 148).

U ovom radu fokus stavljamo na leksikografsku obradu kulturno specifičnih natuknica (up. *cultural-bond words* Šipka 2019: 59) orijentalnog porijekla u bosanskom jeziku¹. U orijentalizme ubrajamo riječi iz arapskog, perzijskog i turskog jezika, neovisno o načinu njihovog ulaska u bosanski ili neki drugi jezik primatelj.

„Leksika orijentalnog porijekla jeste u najvećem broju primana iz turskog ili posredstvom turskog jezika (otud turcizmi), ali je među ovim riječima i znatan broj primjera arapskog i perzijskog porijekla, pa i onih koji nisu posuđivani turskim posredovanjem. Utoliko se naziv za ovaj sloj leksike – orijentalizmi, čini preciznijim, osobito u naučnoistraživačkom pristupu kakav je i ovdje proveden (etimologija, kontrastivna analiza, jezici u kontaktu).“ (Vajzović 1999: 11)

Kulturno specifičnim riječima smatramo one riječi koje izražavaju određene kulturno specifične aspekte i koncepte vanjezičke stvarnosti, kao što su domene religije, historije, umjetnosti, običaja ili kulinarnstva. One su nerijetko različito strukturirane od jezika do jezika i od zemlje do zemlje i primjenjive samo za određene uvjete u jednoj zemlji (up. Kromann, Riiber & Rosbach 1998: 2719). Što su dva jezika genetički, tipološki i kulturno udaljeniji jedan od drugog utoliko je veći broj praznina na koje leksikograf može naići prilikom određivanja odgovarajućeg ekvivalenta, neovisno da li se radi o referencijalnim ili lingvističkim neujednačenostima (up. Gouws 2002: 200). Osnovni razlog za poteškoće prilikom određivanja ekvivalenta Zgusta (1999: 275) objašnjava anizomorfijom jezika:

„Čak i u onim oblastima gdje se dvije kulture preklapaju i gdje je materijalni vanjezički svijet identičan, leksičke jedinice dvaju jezika nisu različite etikete stavljene na istu nociju. U ogromnoj većini slučajeva, designati su različito organizovani u dva jezika. Onda, takođe postoji variranje

¹ Ovaj rad je dio projekta izrade prvog *Bosansko-njemačkog univerzalnog rječnika* na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

u drugim komponentama leksičkog značenja. Rezultat je da samo malo ekvivalentnih riječi koje nemaju polisemiju u drugom jeziku zaista ima baš isto značenje; u višestrukim značenjima zbilja su rijetke.” (Zgusta, 1991: 277)

Veoma dobar primjer za anizomorfiju čine upravo riječi vezane za kulturu (ibid: 275). U postojećim dvojezičnim bosansko-, srpsko- ili hrvatsko-njemačkim rječnicima, ukoliko su u njima orijentalne lekseme uopće i registrirane, nerijetko se ne navodi odgovarajući ili potpuni ekvivalent. Stoga korisnici ovakvih rječnika u koje spadaju bosanskohercegovački, hrvatski i srpski germanisti, njemački slavisti, nastavnici i profesori, prevoditelji, kao i svi oni koji uče njemački jezik kao strani, ostaju uskraćeni za ekvivalente kada je riječ o usmenim i pismenim prijevodima ili u okviru učenja njemačkog jezika. Kromann, Riiber i Rosbach (1998: 2719) naglašavaju da kulturno specifične riječi treba navesti u dvojezičnom rječniku samo onda kada i pripadaju izvornom jeziku, dok njihovi surogatni ekvivalenti ne bi nikada trebali dobiti status natuknice u rječniku suprotnog pravca.

U ovom radu ćemo pokušati odgovoriti na pitanje koji je to najadekvatniji način za obradu orijentalnih riječi u dvojezičnom rječniku. Polazimo od hipoteze da postojeći opisi riječi iz orijentalnih jezika u dvojezičnim rječnicima nedovoljno ili nikako ne uzimaju u obzir njihove kulturološke, stilske i konotativne specifičnosti, što se direktno odražava na adekvatnost ekvivalenta. Cilj nam je utvrditi leksikografske postupke primjenjive za obradu natuknica orijentalnog porijekla koje u leksikografiji imaju status kulturološki specifične lekseme s visokim stepenom anizomorfije. Na taj način želimo u što većoj mjeri udovoljiti zahtjevima moderne leksikografije, a time i potrebama različitih korisnika, učenika, studenata, nastavnika i prevoditelja.

Obradeni orijentalizmi i njihovi ekvivalenti preuzeti su iz različitih izvora na oba jezika: 1) rječnika i popisa orijentalnih riječi; 2) članaka i monografija o orijentalizmima i 3) bosanskohercegovačkih književnih djela i njihovih prijevoda na njemački jezik. Odabir orijentalizama vršimo na osnovu tri kriterija:

- 1) religijski orijentalizmi;
- 2) arhaizmi i historizmi koje čine pravno-administrativni pojmovi;
- 3) stilski obilježeni orijentalizmi koji se zbog svoje stilske obojenosti i ekspresivnosti nalaze na prijelazu između razgovornog i standardnog jezika.

Za odabrane orijentalizme ćemo prvo utvrditi da li postoji leksikalizirani ekvivalent u dvojezičnom (Jakić & Hurm 1991) ili njemačkom jednojezičnom

rječniku (DUDEN online) ili prijevodni ekvivalent u književnim djelima². Ukoliko postoji, izvršit ćemo provjeru denotativnog i konotativnog značenjskog podudaranja između natuknice i ekvivalenta na osnovu izvornog značenja orijentalizma u rječniku bosanskoga jezika (Halilović, Palić & Šehović 2010)³. Ukoliko ekvivalent bude neadekvatan, nepotpun ili neutvrđen, ponudit ćemo rješenja koristeći leksikografske strategije prema Šipki (2019) za parcijalnu i nultu ekvivalenciju.

U narednom poglavlju (2) ćemo prvo predstaviti definicije svih pojmova. U poglavlju (3) bit će prikazan status orijentalizama u bosanskom i njemačkom jeziku, a u poglavlju (4) najvažniji koncepti ekvivalencije i leksikografske strategije za njihovo tretiranje. U empirijskom dijelu rada (5) bit će predložena različita leksikografska rješenja za navođenje ekvivalenta na odabranim primjerima. Rad završavamo zaključkom i prijedlogom za buduća istraživanja (6).

2. DEFINICIJE POJMOVA EKVIVALENCIJE

Budući da se pojam ekvivalencije u bilingvalnoj leksikografiji (Wiegand 2002), kao i sam koncept značenja (Zgusta 1991: 32f.; Cruse 2006: 45) neujednačeno definira, u ovom poglavlju ćemo najprije definirati sve pojmove na način kako ćemo ih koristiti u ovom radu⁴. Pod pojmom ekvivalencije podrazumijevamo podudaranje natuknice i ekvivalenta u njihovim denotativnim i konotativnim značenjima (Adamska-Salaciak 2016: 148). U ovom radu polazimo od distinkcije denotat - designat kao aspekata značenja (Zgusta 1991)⁵. Prema Zgusti (1991: 33) podudaranje u denotativnom značenju podrazumijeva upućivanje na isti denotat vanjezičkog svijeta. Denotati su pojedinačne stvari ili klase stvari u vanjezičkom svijetu o kojem govorimo. Designatom se smatra pojam o denotatu na način kako ga shvataju govornici određenog jezika a koji čine kriterijska obilježja (ibid: 38). Ovaj autor naglašava da ne postoje univerzalni repertoari kriterijskih obilježja koji bi bili identični, a izraženi raznim riječima u različitim jezicima (ibid.). Suprotno denotativnim, podudaranje konotativnih značenja podrazumijeva da i natuknica i ekvivalent izazivaju iste kulturološke asocijacije i podudaraju se u stilu, registru i ekspresivnosti (Adamska-

² Vidi Izvore.

³ U svrhu usporedbe značenja konsultiraćemo sporadično i Hrvatski jezični portal (u daljem tekstu HJP).

⁴ Rasprava o ekvivalenciji u bilingvalnoj leksikografiji i konceptu značenja među lingvistima i filozofima prevazilazi obim ovog rada.

⁵ Denotat kao odgovarajući segment vanjezičkog svijeta, designat ili pojam kao odgovarajući mentalni, pojmovni sadržaj koji čini sadržajnu stranu jezičkog znaka (Zgusta 1991: 38).

Salaciak 2016: 148). Primjer za podudaranje denotativnih značenja je bosanski leksem *baka* koji u njemačkom jeziku ima svoj potpuni ekvivalent *Großmutter*. Njegov denotat je baka kao individua ili klasa svih individua baka, a kriterijsko obilježje je ono što je zajedničko za sve bake „biti majka nečijeg roditelja“. Za ilustraciju konotativnih značenja koristit ćemo se leksemima *nána*, *néna*, *bāba*, *majka*. Iako nam i u ovom slučaju kao ekvivalent može poslužiti *Großmutter* ne radi se o identičnim konotacijama. Njihove razlike proizilaze iz bosanskohercegovačkog društva, a ogledaju se u tome da pripadnici različitih religija i etničkih skupina ili pak pripadnici istih etničkih skupina iz različitih dijelova BiH koriste različite nazive. Tako njihov naziv u nekim slučajevima zavisi i od toga da li je riječ o majčinoj ili očevoj majci.

U slučaju kulturološki specifičnih riječi posebnu pozornost ćemo obratiti na parcijalne i nulte ekvivalente. Divergencijski odnos između natuknice i ekvivalenta prouzrokuje u nekim slučajevima parcijalnu ekvivalenciju, a nulti odnos surogatne ekvivalente (Gouws 2002: 196).

Divergencija podrazumijeva postojanje odnosa jedne leksičke jedinice izvornog jezika prema više leksičkih jedinica ciljnog jezika. Tako jedna natuknica izvornog jezika može imati više ekvivalenata u ciljnom jeziku, a ta divergencija može biti leksička, semantička i polidivergencija (ibid: 197). Pod leksičkom divergencijom se podrazumijeva pojava kada monosemna natuknica ima više ekvivalenata koji mogu biti, ali najčešće nisu, apsolutni sinonimi u svakom kontekstu. U tom slučaju govorimo o parcijalnoj ekvivalenciji koju leksikograf mora naznačiti za korisnika uz pomoć kontekstualnih i kotekstualnih uputa. Semantička divergencija se javlja kod polisemantičkih natuknica, a leksikografu i u ovom slučaju stoji na raspolaganju različit instrumentarij za označavanje divergentnosti kao što je korištenje rednih brojeva ili tačke-zareza, kao i upotreba glosa kojima se razgraničavaju različita značenja. Pojavu leksičke i semantičke divergencije unutar istog rječničkog članka nazivamo polidivergencijom, što zahtijeva konzistentnu primjenu temeljito isplaniranog sistema kontekstualnih i kotekstualnih sredstava (ibid: 199).

Za nultu ekvivalenciju moguća su dva razloga: 1) Kada u odredišnom jeziku ne postoji isti denotat kao u izvornom jeziku, kao što je npr. određeni objekt, fenomen, običaj i sl. te stoga ne postoji ni naziv za taj pojam; 2) Kada u odredišnom jeziku eventualno postoji isti denotat ili sličan koncept poznat onima koji ga primjenjuju, ali za koji ne postoji etablirani naziv odnosno koji još uvijek nije leksikaliziran u odredišnom jeziku. U tom slučaju denotat se shvata kao dio određenog designata u izvornom jeziku, ali ne i u ciljnom (up. Zgusta 1992: 275; Gouws 2002: 200; Adam-

ska-Salaciak 2016: 147). Pored ova dva oblika nulte ekvivalencije Šipka (2019: 60) razlikuje i hijerarhijsku nultu ekvivalenciju i nultu ekvivalenciju sinsemantičnih riječi kojima se u ovom radu nećemo dalje baviti.

3. ORIJENTALIZMI

Kao što je u uvodu navedeno, orijentalizmima se smatraju riječi iz orijentalnih jezika, kao i one “koje su preuzete posredstvom ovih jezika, a porijeklom su hebrejske, grčke, latinske i slično, i koje imaju barem jedan element (makar jedan morfem) orijentalnog porijekla” (Vajzović 1999: 11). U nastavku ćemo predstaviti status, frekventnost i upotrebu orijentalizama u bosanskom i njemačkom jeziku.

3.1 *Orijentalizmi u bosanskom jeziku*

Iz povijesnih razloga i usljed viševjekovnog⁶ prisustva Osmanlijskog carstva na teritoriji Bosne i Hercegovine, orijentalizmi značajno karakterišu bosanski jezik i po brojnosti i po stilskim i kulturološkim obilježjima⁷. Orijentalizmi su u znanstvenoj literaturi kako u bosanskom tako i u drugim južnoslavenskim jezicima mnogostruko istraženi⁸. Ustaljeni dio standardnog jezika postali su mnogi za koje često ne postoji nativni ekvivalent (*čarapa, papuča, ekser, dugme, kaiš*). U najveću grupu po brojnosti i frekventnosti na razgovornom nivou spada leksika vezana za religiju i religijski život pripadnika islama (Jahić 1991: 86). U drugu grupu spadaju arhaizmi i historizmi koje čine pravno-administrativni pojmovi (up. Jahić 1991: 86–87) i nazivi zanimanja: *muhtar* ili *esnafija*, kao i niz formalnih arhaizama za koje postoje i sinonimni, nearhaični leksemi za označavanje i danas postojećih predmeta ili pojmova (Šehović 2009: 134): *hećim* ili *ferman*.

Treću grupu čine stilski obilježeni leksemi orijentalnog porijekla *čaršija, ćuprija*, kao i leksemi *ćeif, merak, džaba* ili *raja*, koji se zbog svoje stilske obojenosti i ekspresivnosti nalaze na prijelazu između razgovornog i standardnog jezika.

Orijentalizmi predstavljaju i bogato jezičko blago kojim se bosanskohercegovački pisci nerijetko služe za detaljnu karakterizaciju i opis likova, za dočaravanje orijentalnog vremena i autentičnog govora određenih ljudi i krajeva, kao i za izražavanje

⁶ Od 15. do 20. stoljeća.

⁷ U Škaljićevom (1979) rječniku *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* registrirano je 8.742 leksema orijentalnog porijekla.

⁸ Vidi Reinkowski (2002), Šehović i Haverić (2017) i tamo citiranu literaturu.

posebnih emocija (up. Wonisch 2012: 338; 2013: 948). No, prilikom prevođenja djela bosanskohercegovačkih pisaca kao što su Andrić, Selimović ili Karahasan na njemački jezik prevoditelji vrlo brzo nailaze na dileme u vezi sa značenjem i prevodivosti orijentalizama koji se u lingvističkoj literaturi nazivaju realijama ili elementima kulture, a predstavljaju sredstva za izražavanje kulturnih specifičnosti⁹. U vezi sa njihovim prevođenjem, Wonisch (2013: 957) konstatira niz problema u kontekstu teške semantičke prenosivosti leksike iz Andrićevog romana *Na Drini ćuprija*. Neki od njih su netačni ili pogrešni prijevodi, nerazumljivost riječi koje su preuzete iz originalnog teksta u vidu citata ili pak semantičko siromaštvo koje nastaje zbog nedostatka potpune ili parcijalne ekvivalencije u njemačkom, ali i u svim drugim germanskim, romanskim, istočno- i zapadnoslavenskim jezicima (ebd.: 950ff.)¹⁰. I kada je posrijedi prevođenje djela Meše Selimovića Wonisch (2012: 343) dolazi do sličnog zaključka, a koji glasi da prevoditelj nailazi na najveće poteškoće u prenošenju stilskih vrijednosti i odražavanju sinonimske raznolikosti originalnih tekstova usljed nepostojanja ekvivalenta za orijentalizme. Iako su djela Ive Andrića ili Meše Selimovića pisana i objavljena prije više decenija, ona se još uvijek čitaju kao školska lektira u osnovnim i srednjim školama, prevode na odsjecima za germanistiku s ciljem ovladavanja tehnikom književnog prijevoda i izučavaju na slavistikama u Austriji i Njemačkoj¹¹. Potreba za leksikografskom obradom orijentalizama je utoliko veća što i djela savremenih i mnogostruko prevođenih književnika na njemački jezik poput Dževada Karahasana, Enesa Karića ili Miljenka Jergovića obiluju orijentalizmima kojih u njemačkom kao ciljnom jeziku gotovo da nema. Spomenut ćemo i to da prema subjektivnim kriterijima ni prosječni govornik bosanskog jezika ne poznaje značenja velikog broja leksikaliziranih orijentalizama (Zilić, Džanko & Mešić 2019).

3.2 *Orijentalizmi u njemačkom jeziku*

Turcizmi i arabizmi spadaju u najbrojnije orijentalizme u njemačkom jeziku. Samo je 0,11% arabizama i 0,13% turcizama u njemački jezik došlo direktnim posuđivanjem iz arapskog odnosno turskog jezika (*Atlas, Fakir, Haschisch, Kadi, Scheich*) (Tazi 1998: 311ff.), a najvećim dijelom preko francuskog, latinskog, italijanskog, španskog, ili u slučaju turcizama preko slavenskih jezika kao

⁹ Za potrebe translatalogije razrađene su i brojne strategije za određivanje prijevodnog ekvivalenta kulturno specifičnih leksema (up. Koller 2011).

¹⁰ U vezi sa prevodivosti orijentalizama u djelima bosanskohercegovačkih pisaca vidi i Avdić (2017), Reinkowski (2002).

¹¹ Kao što je projekat „Andrić-Initiative“ Instituta za slavistiku, Karl-Franzens Universität Graz.

posrednika. Najintenzivnijim periodom njihovog prihvatanja smatra se period od srednjeg vijeka do 18. stoljeća (za arabizme up. Müller 2012: 4f.; za turcizme Best 2005: 57-61). Različit pristup pitanju da li se tuđica ubraja u arabizme ili turcizme samo onda ako je u jezik primatelj došla direktnim posuđivanjem predstavlja kamen spoticanja prilikom određivanja ukupnog broja arabizama odnosno turcizama u njemačkom jeziku. Dok neki autori tvrde da je u njemačkom jeziku npr. svega 150 arabizama (Best 2004: 76), Tazi (1998) bilježi 350, a Osman (1992) 400 tuđica arapskog porijekla. Prema podacima iz 2005. godine broj turskih tuđica u njemačkom jeziku je iznosio 158 (Best 2005: 57). I u njemačkom razlikujemo orijentalizme koji su postali ustaljeni dio standardnog njemačkog jezika i koji vrlo često nemaju nativnu inačicu (*Alkohol, Kaffee, Mütze, Jacke, Zucker, Kiosk, Joghurt*)¹². Nadalje, i u njemačkom jeziku postoji grupa historizama *Aga, Janitschar, Kadi, Sultan* ili religijskih leksema (*Hafis, Medrese*) (up. Wonisch 2012: 339). U periodu od 19. do 21. stoljeća njemački jezik bilježi novi talas orijentalizama, kao što su *Benzin, Dschihad, Safari ili Mohair* (Müller 2012: 5). Od šezdesetih godina 20. stoljeća do danas evidentna je pojava orijentalizama u njemačkom jeziku koji se javljaju kao rezultat migracije, poput riječi *Döner, Kebap* ili *Ayran* (Best 2012: 339) ili aktuelnih političkih i globalnih dešavanja (*al-Qaida, Hamas, Hisbollah*). Zamjetan je i ulazak novih ili pak oživljavanje ranije leksikaliziranih orijentalizama u savremeni njemački jezik koji zbog svoje konotativnosti i ekspresivnosti, nerijetko i kroz muziku, nalaze mjesto u jeziku mladih poput arapske interjekcije *yallah* (njem. Los!, Vorwärts! Beeil dich!), perzijske riječi *der Babo* (Boss, Anführer, Chef)¹³, arapske riječi *der Hayvan* (njem. Tier, Vieh, Lümmel) ili *mashallah* (njem. Ausdruck für Lob)¹⁴. Neke od ovih riječi su svoj put pronašle i u njemačke rječnike¹⁵.

¹² Alkohol, kafa, kapa, jakna, šećer, kiosk, jogurt

¹³ Riječ *babo* je perzijskog porijekla (Haverić i Šehović 2017: 153) koja je u njemački jezik ušla posredstvom turskog jezika uz semantičko pomjeranje.

¹⁴ Prilikom tradicionalnog izbora riječi godine u jeziku mladih (njem. Jugendsprache) u organizaciji izdavačke kuće Langenscheidt-Verlag 2012. godine riječ *yalla* je bila na trećem mjestu. Godine 2013. na prvom mjestu se našla imenica *Babo*, 2014. riječ *Hayvan* na trećem. 2020. riječ *mashallah* je bila među prvih deset riječi.

¹⁵ Kao npr. *yalla* i *mashallah*.

4. KONCEPTI EKVIVALENCIJE I NJENOG TRETIRANJA U DVOJEZIČNOM RJEČNIKU

4.1 Koncepti ekvivalencije

Pojam ekvivalencije označava da su dvije ili više stvari jednake vrijednosti. U ovom poglavlju predstaviti ćemo četiri tipa ekvivalencije: kognitivnu, prijevodnu, eksplanatornu i funkcionalnu. Polazeći od pristupa Adamske-Salaciak (2016: 149) najprije ćemo objasniti razliku između kognitivne i prijevodne ekvivalencije. Kognitivna ekvivalencija podrazumijeva da natuknica i ekvivalent imaju jednaku vrijednost u svojim jezičkim sistemima, a prijevodna da imaju jednaku vrijednost kada su upotrijebljeni u izvornom tekstu i njegovom prijevodu. Kognitivna ekvivalencija je dakle više relevantna za lingviste, a prijevodna za translatologiju. Međutim, ova autorica naglašava da su u dvojezičnoj leksikografiji veoma važne i kognitivna i prijevodna ekvivalencija (ibid.). Budući da je kognitivni ekvivalent pozicioniran na nivou jezičkog sistema, on je prilično općenit i kao takav primjenjiv kao prijevod riječi u mnogim kontekstima (bos. *mama* - njem. *Mutter*). Međutim, čak i kada ga ne možemo upotrijebiti u datom kontekstu, on i dalje može navesti korisnika rječnika na odgovarajući prijevodni ekvivalent zahvaljujući svom eksplanatornom potencijalu. Pod eksplanatornim potencijalom se podrazumijeva njegova sposobnost da vjerno predstavi značenje riječi izvornog jezika. Nasuprot tome, prijevodni ekvivalent je pozicioniran na nivou pisanog ili govornog teksta. Isti predstavlja dobar prijevod i kada se upotrijebi zamjenski za riječ iz izvornog jezika u određenom kontekstu, a da se pri tom njihova značenja ne podudaraju u potpunosti (bos. *čaršija* – njem. *Basarviertel, Marktplatz*).

Druga dva tipa ekvivalencije prema Adamskoj-Salaciak (2016: 150ff.), eksplanatorna i funkcionalna, su leksikografu od velike pomoći kada nije u mogućnosti da dođe do utvrđene leksičke jedinice ciljnog jezika koja odgovara leksemu izvornog jezika u bilo kojem kontekstu. Kod eksplanatornog ekvivalenta se, dakle, ne radi o utvrđenoj leksičkoj jedinici u ciljnom jeziku nego o slobodnoj kombinaciji (šp. *fado* - eng. traditional song of Portugal). Posrijedi je zapravo parafraza značenja riječi izvornog jezika u ciljnom jeziku. No, ako je kratko i vješto sročena, ponekad može poslužiti kao prijevod izvorne riječi u određenom kontekstu. A ako nije, što je nerijetko i slučaj, korisniku rječnika može poslužiti kao jedna vrsta definicije značenja natuknice na osnovu koje može pronaći kontekstualno odgovarajući prijevod za riječ iz izvornog jezika (ibid.). Dok kognitivni i prijevodni ekvivalenti mogu poslužiti prilikom prijevoda pisanog ili govornog teksta, primarna funkcija eksplanatornog ekvivalenta

je pojašnjenje značenja odrednice. Posljednji tip je funkcionalna ekvivalencija koja se i najviše razlikuje od prethodnih tipova. Kod ovog tipa nije riječ o odnosu značenja između pojedinačnih leksičkih jedinica nego između značenja dužih dijelova teksta. O funkcionalnoj ekvivalenciji govorimo kada dio teksta u ciljnom jeziku sadrži ili ekvivalentnu riječ koja pripada različitoj gramatičkoj kategoriji od riječi u izvornom jeziku ili uopće ne sadrži element koji na bilo koji način predstavlja direktni ekvivalent date natuknice (npr. kada odrednica pripada vrsti riječi koja ne postoji u ciljnom jeziku). Funkcionalna ekvivalencija je dugo vremena važila kao sredstvo translato-logije i kao takva ignorirana u leksikografiji. No, zahvaljujući pojavi elektronskih korpusa, leksikografi sada mogu koristiti kontekstualnu upotrebu natuknice ili konstruirati frazu ili rečenicu inspiriranu korpusom koja se može prevesti na ciljni jezik bez potrebe za leksičkim ekvivalentom za samu natuknicu (ibid.).

4.2. Leksikografska sredstva za divergenciju značenja

S obzirom na to da leksikograf može imati problema pri razgraničavanju višestrukih ekvivalenata, potrebno je ukazati na najvažnija sredstva: direktna u formi glose¹⁶, etikete i eksplanatorne napomene te indirektna u vidu navođenja primjera. Glosa se koristi za razgraničenje značenja polisemantičkih natuknica. Njena funkcija je da što konciznije naznači relevantnu razliku, kriterijska obilježja, oblast primjene i sl. Unutar rječničkog članka glosa obično stoji u zagradi iza ekvivalenta, a može biti pisana italicom (Zgusta 1991: 305f.; Adamska-Salaciak 2016: 157ff.). Glosa može sadržati: hiperonim, hiponim, sinonim, kolokaciju, indikaciju u vezi sa relevantnim semantičkim poljem ili pak objašnjenje određenog značenja u vidu definicije. Razlikujemo eksplanatorne i disambigvizijske glose. Osim glosa, leksikografima stoje na raspolaganju i klasifikatorne etikete koje stoje u zagradama ispred ekvivalenta, najčešće u formi skraćenice. Etikete služe da se njima označi pripadnost leksičke jedinice određenoj jezičnoj domeni (pravo, muzika ili informatika), dijalektu, stilskom registru (razgovorno, birano) ili socijalnom sloju (šatrovački). Napomene se koriste iza ekvivalenta. Njihova funkcija je da upozore na odstupanja od ustaljenih gramatičkih odrednica, lažne prijatelje ili paronimijske parove.

Važno je naglasiti da je prilikom odabira leksikografskog sredstva moguće kombinirati navedena leksikografska sredstva (npr. glose, etikete i primjere ili etikete i

¹⁶ U ovom radu nećemo raspravljati o upotrebi različitih termina i razlozima terminološke diferencijacije pojma glose.

napomene). Pri tome treba voditi računa i o konciznosti, ekonomičnosti i redundantnosti rječničkog članka. Zato ćemo u narednom poglavlju spomenuti i njihove moguće kombinacije u okviru predstavljanja leksikografskih strategija za određivanje ekvivalenta kod parcijalne i nulte ekvivalencije.

4.3. Leksikografske strategije za parcijalnu i nultu ekvivalenciju

Prema Adamskoj-Salaciak (2016: 154), prijevodna, eksplanatorna i funkcionalna ekvivalencija mogu poslužiti kao strategije za određivanje ekvivalenta u slučaju kada kognitivni ekvivalent nije dostupan. No, postoje slučajevi kada nijedna od ovih strategija ne donosi zadovoljavajući uspjeh. Kao što je već spomenuto, u vokabularu svakog jezika postoji određen broj leksičkih jedinica koje su kulturno specifične poput domene religije, umjetnosti, historije, društvenog i političkog uređenja itd. U tom slučaju leksikograf mora tražiti rješenja koja će korisnicima ponuditi kratka i precizna enciklopedijska objašnjenja i sugestije na osnovu kojih bi korisnici mogli naći adekvatan ekvivalent ili prijevod pismenog i usmenog teksta. Za takve slučajeve postoje i neke pomoćne strategije: sugeriranje kulturološkog parnjaka ili predlaganje leksičke inovacije koja ili ne postoji ili još uvijek ne postoji u ciljnom jeziku. Ova strategija se ogleda najčešće u posuđivanju izvorne riječi i njenog prenošenja u ciljni jezik. Ovakva posuđenica mora ipak na određen način imati neku osnovu u ciljnom jeziku, inače su njene šanse da iz statusa inovacije pređe u status prihvaćene riječi veoma male (ibid: 154).

Šipka (2019: 173ff) formulira nekoliko legitimnih strategija za tretiranje nulte ekvivalencije kulturno specifične leksike u produktivnom rječniku: 1) opis; 2) inkorporiranje natuknice uz objašnjenje; 3) generaliziranje uz specificiranje; 4) parcijalna ekvivalencija uz specificiranje i 5) dekompozicija.

Kao primjer za strategiju opisa Šipka (2019: 173) navodi srpsku natuknicu *ušorene* i nudi sljedeće rješenje: srp. ушорене – eng. laid out along a straight street.

Time se nudi precizan i detaljan opis lekseme bez upotrebnih restrikcija, što znači da ovakva vrsta opisa može poslužiti i kao ekvivalent. Strategiju opisa ćemo u ovom radu označavati kao eksplanatorni ekvivalent (Adamska-Salaciak 2016: 150ff.).

Strategija inkorporiranja leksičke jedinice iz izvornog jezika u ciljni jezik uz eventualnu transliteraciju predstavlja svojevrsnu inovaciju. Ekvivalent se obično piše italikom, a zatim se nudi objašnjenje uz pomoć dodatnih leksikografskih sredstava, glosa i napomena. Za prikaz ove strategije Šipka navodi čečensku riječ: *čeč. тезет* – eng.

ethnology tezet (place in a yard for a funeral where friends and relatives of the deceased come to express their condolences¹⁷).

Prednost ove strategije je što nudi i funkcionalan ekvivalent u obliku inkorporirane riječi i iscrpno objašnjenje u vidu eksplanatorne glose u zagradi. Međutim, kod upotrebe ovakvog ekvivalenta nastaje problem, jer govornik ciljnog jezika inkorporiranu riječ obično ne može prepoznati u pismenom ili usmenom prijevodu. Stoga je ova strategija korisna samo onda ako se ekvivalent koristiti u literarnom prijevodu, u antropološkim i etnološkim tekstovima i sl. u kojima inkorporirana riječ može biti upotpunjena objašnjenjem u fusnoti ili bilješkama na kraju prijevoda.

Treća strategija se odnosi na navođenje ekvivalenta u vidu nekog općeg pojma uz njegovo specificiranje, kao npr. sužavanje značenja. Iako navedeni ekvivalent predstavlja generalni pojam koji obuhvata i koncept natuknice, neophodno je naknadno specificirati osobnosti natuknice, kao što je to slučaj u primjeru: čeč. *ирахьер* – eng. *bride-show* (folk-rite of inspection of prospective bride, the relationship between the groom and the bride¹⁸).

Ova strategija je slična strategiji inkorporacije jer sadrži i naknadno objašnjenje u vidu eksplanatorne glose. Iako je korisniku ciljnog jezika poznat koncept ponudnog ekvivalenta, problem predstavlja to što je semantički mnogo širi od natuknice, što zahtijeva i intervenciju u rječničkom članku, a eventualno i u pismenom prijevodu.

Četvrta strategija se odnosi na parcijalnu ekvivalenciju uz specificiranje. Kao ekvivalent se koristi bliskoznačnica u ciljnom jeziku uz naknadno specificiranje osobnosti natuknice, što Šipka (ibid: 175) ilustrira još jednim primjerom iz srpskog jezika: srp. *бабине* – eng. *baby shower* /never held before the baby is born¹⁹/.

Običaj darivanja novorođenčeta i roditelje, najčešće u prvih 40 dana nakon porođaja, ne postoji u anglosaksonskoj kulturi. Stoga je najbliži ekvivalent *baby shower* koji podrazumijeva organiziranje zabave za trudnicu prije rođenja djeteta i služi darivanju nerođenog djeteta. Dakle, radi se o parcijalnom ekvivalentu koji Šipka dodatno pojašnjava napomenom da se *babine* za razliku od ekvivalenta *baby shower* nikada ne održavaju prije rođenja djeteta. Autor smatra da se ovakav ekvivalent može koristiti u pisanom tekstu uz dodatnu bilješku ili fusnotu.

Dekompozicija predstavlja strategiju koja najčešće služi tretiranju hijerarhijske nulte ekvivalencije. Kada u ciljnom jeziku nedostaje adekvatan ekvivalent za opću

¹⁷ Mjesto u dvorištu za sahranu gdje dolaze prijatelji i rođaci preminulog da izraze saučešće.

¹⁸ Narodni običaj da se buduća mlada pregleda, odnos mladoženje i mlade.

¹⁹ Nikada se ne održava prije nego što se beba rodi.

imenicu iz izvornog jezika, ekvivalent se kreira dekompozicijom opće imenice u ciljnom jeziku, kao u primjeru: njem. Geschwister – bos. brat i sestra.

Budući da u bosanskom jeziku ne postoji ekvivalentna imenica koja se odnosi i na brata i na sestru, kao adekvatan ekvivalent služe dva hiponima *brat i sestra*.

Za kulturološki specifične lekseme Bergenholtz, Tarp i Wiegand (Gouws 2002: 207 citira Bergenholtz, Tarp & Wiegand 1999) predlažu još jednu strategiju, a to je kreiranje rječničkog članka u vidu sinopsisa (eng. *synopsis article*). Takav članak je prema ovim autorima fokusiran na ekstralingvističke aspekte i tradicionalni enciklopedijski pristup. Rječnički članak u formi sinopsisa sadrži semantički komentar u vidu linka koji omogućava dodatno pretraživanje enciklopedijskih podataka koji mogu biti od koristi u leksikografskom postupku. Takvi bi sinopsisi mogli naime igrati veliku ulogu i u promicanju kulturnih vrijednosti jezika koji se obrađuju u rječniku, kao i omogućiti jači enciklopedijski pristup u tretiranju kulturno specifičnih leksičkih jedinica. Strategijom sinopsisa se u ovom radu nećemo dalje baviti.

5. ANALIZA KORPUSA

Analizom je utvrđeno nekoliko mogućih strategija za određivanje ekvivalenata: 1) upotreba leksikaliziranog orijentalizma u njemačkom jeziku; 2) upotreba njemačke bliskoznačnice; 3) preuzimanje leksema iz izvornog u ciljni jezik uz fonetsku prilagodbu njemačkoj normi ili jeziku porijekla i 4) eksplanatorni ekvivalent. Sa aspekta ekvivalencije utvrđena je pojava tri tipa ekvivalencije: potpuna, parcijalna i nulta.

5.1 Potpuna ekvivalencija leksikaliziranih orijentalizama

Provjerom značenja orijentalizama koji su leksikalizirani i u bosanskom (Halilović, Palić i Šehović 2010) i u njemačkom jeziku (DUDEN online) ustanovljeno je potpuno podudaranje njihovih denotativnih značenja najčešće kod onih orijentalizama koji se odnose na religiju, historijske pojmove (osmanlijsko administrativno i vojno uređenje i titule), ali i domenu kulinarstva. Spomenut ćemo samo neke od njih iz našeg korpusa: *ezan* (Adhan), *hadž* (Hadsch), *hadži(ja)* (Hadschi), *medresa* (Medresse, Medrese), *mujezin/muezzin* (Muezzin), *munara/minaret* (Minarett) *namaz* (Namaz, Namas), *ramazan* (Ramadan, Ramasan), *gasul* (Ghusl), *kasida* (Kasside), *sura* (Sura), *emir* (Emir), *janjičar* (Janitschar), *kalif* (Kalif), *muhtar* (Muhtar), *sultan* (Sultan), *baklava* (Baklava), *halva* (Halwa). U svrhu pojašnjenja njihovog značenja u njemačkom jeziku DUDEN online navodi za skoro svaki orijentalizam eksplanatornu

glosu u vidu opisa, objašnjenja ili parafraze značenja, a nerijetko i njemačku istoznačnicu. U potrazi za njihovim opisima u hrvatsko-njemačkom rječniku (Jakić i Hurm 1991) utvrđeno je da mnogi od njih, primjerice *ezan*, *hadž*, *kasida*, *muhtar*, *sura* nisu obrađeni²⁰. Za ovakve orijentalizme kao prvi ekvivalent predlažemo postojeći orijentalizam u njemačkom jeziku, a kao drugi neutralnu njemačku bliskoznačnicu. U svrhu ekvivalenta može poslužiti i eksplanatorni ekvivalent kao u slučaju primjera (2 i 3) odnosno specificiranje osobenosti natuknice (1):

1. **hadž** – Hadsch, Haddsch m (-), Pilgerfahrt f (-, -en), Wallfahrt (*nach Mekka*)
2. **ezan** - Adhan m (-s, -e), Gebetsruf m (-s, -e), Aufruf des Muezzins zum Gebet
3. **gasul** – Ghusl m (-, -) i (-s, -s), Leichenwaschung, Ganzkörperwaschung im Islam

Korisnikov odabir adekvatnog ekvivalenta ovisi u velikoj mjeri od njegove primjene u prijevodu ili samostalnoj produkciji sadržaja, kao i od same vrste teksta (književni prijevod, etimološki, historijski tekstovi i sl.).

Potreba za novim leksikografskim rješenjem utvrđena je i kada postojeći leksikalizirani orijentalizam u njemačkom jeziku nije uzet u obzir. Tako za natuknicu *baklava* umjesto opisnog ekvivalenta „bosnischer Honigkuchen *ili* Nußkuchen“ (Jakić i Hurm 1991: 14) predlažemo leksikalizirani ekvivalent *Baklava* čiji je denotat njemačkom govorniku dobro poznat posredstvom migracije, najkasnije od 60-ih godina 20. stoljeća.

4. **baklava** – Baklava n i f (-s, -s) i (-, -s)

5.2 *Parcijalna ekvivalencija leksikaliziranih orijentalizama*

Provjerom značenja leksikaliziranih orijentalizama u oba jezika i njihovog opisa u dvojezičnom rječniku utvrđena je potreba za novim rješenjima i kod onih leksema koji su u jednom od jezika doživjeli proširenje ili reduciranje značenja, što dovodi do anizomorfije i parcijalne ekvivalencije. Neki primjeri iz našeg korpusa su: *aga*, *derviš*, *dženet*, *džin*, *džuma*, *ferman*, *hadžija*, *hamam*, *haram*, *harem*, *hajvan*, *imam*, *kadija*, *konak*, *mašala*, *raja*, *sunet*, *šejtan*. Za ilustraciju parcijalne ekvivalencije kod leksikaliziranih orijentalizama u oba jezika poslužiti će nam natuknica *derviš*. Jakić i Hurm (1991: 89) tretiraju lekseme *derviš* i *Derwisch* kao potpune ekvivalente uz navođenje eksplanatorne glose za korisnike hrvatskog²¹ jezika (muslimanski

²⁰ Iako su kao hrvatske tudice navedene npr. na HJP, <https://hjp.znanje.hr/> (zadnji pristup 03. 02. 2022.).

²¹ bosanskog ili srpskog

redovnik). Ovaj orijentalizam je u njemački jezik ušao već u 16. stoljeću iz perzijskog posredstvom turskog sa suženim semantičkim značenjem „pripadnik islamskog vjerskog reda u čije obredne rituale spadaju muzika i ritmični ples“. U bosanskom jeziku ovaj leksem je udomaćen, što je dovelo do semantičke adaptacije i proširenja na preneseno značenje²² „onaj koji živi skromno, koji je pobožan i povučen“. Stoga predlažemo sljedeće leksikografsko rješenje:

5. Derviš – 1. Derwisch m (-[e]s,-e); 2. Asket m (-en, -en): *živjeti kao ~ wie ein Asket leben/asketisch leben*

Iz ovakvog opisa jasno proizlazi da je posrijedi polisemantička riječ u izvornom jeziku. Za prvo značenje postoji potpuni ekvivalent u njemačkom jeziku čija se denotativna značenja podudaraju. Za drugo, preneseno značenje predlažemo njemačku bliskoznačnicu *Asket* (bos. asket). Budući da DUDEN navodi orijentalizam *Derwisch* samo sa prvim značenjem, ekvivalent za preneseno značenje leksema *derviš* pronalazimo u izvornom značenju perzijske riječi *darvish* što znači „prosjak/siromah, redovnik prosjak i asket“ odnosno u asketskom načinu života derviša i njihovom zavjetovanju na siromaštvo. Navođenje primjera za preneseno značenje ima dvojaku funkciju: 1) razgraničenje figurativnog značenja i 2) poticanje samostalne jezičke produkcije rečenica/teksta u govoru, pisanju i prevodenju po uzoru na primjer.

Za razliku od orijentalnog para *derviš/Derwisch*, u rječniku Jakić i Hurm (1991: 133)²³ kao ekvivalent za orijentalizam *dženet* navedena je njemačka istoznačnica *Paradies* (bos. raj). Leksemi *dženet* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 250) i *Paradies* (redakcija DUDEN, b. g.²⁴) imaju po jedno denotativno i konotativno značenje koja se međusobno poklapaju: 1. vrt blaženih; raj 2. *pren.* mjesto potpunog uživanja, sreće i blagostanja. Iako se ova dva leksema na prvi pogled čine potpunim ekvivalentima u kojima dolazi do poklapanja denotativnog i konotativnog značenja, oni se ipak razlikuju na konotativnom nivou. Dakle, iako i u jednom i drugom jeziku postoji isti denotat, leksemi *dženet* i *Paradies* se razlikuju u jednom važnom kriterijskom obilježju i stilskoj obojenosti. Dok leksem *dženet* fungira kao arhaizam sa kriterijskim obilježjem primjene „u islamu“, leksem *Paradies* (bos. raj) je u DUDENU zabilježen i kao stilski neutralna riječ koja nema kriterijsko obilježje primjene u određenoj religiji. Budući da u njemačkom jeziku postoji i arapska tuđica *Dschanna/Djana* čije

²² HJP za drugo značenje navodi etikete (reg.) i (zast.), <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (zadnji pristup 04. 02. 2022.).

²³ <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (zadnji pristup 04. 01. 2022.).

²⁴ bez godine

se denotativno značenje poklapa sa prvim značenjem leksema *dženet* predložimo sljedeće rješenje:

6. dženet – 1. (relig.) Dschanna/Djana f (-), Paradies n (-es); 2. Paradies n (-es, -e): *na ovom ostrvu se osjećam ko u ~u auf dieser Insel fühle ich mich wie im Paradies*

Za prvi ekvivalent prvog značenja predložimo orijentalizam u njemačkom jeziku *Dschanna/Djana*, a za drugi stilski neutralnu njemačku istoznačnicu *Paradies*. U ovisnosti od svrhe i konteksta primjene njemačkog ekvivalenta, korisnik se može odlučiti za adekvatan ekvivalent. Za preneseno značenje natuknice *dženet* adekvatan ekvivalent predstavlja samo njemačka istoznačnica budući da ju govornici njemačkog jezika prepoznaju i koriste u prenesenom značenju za razliku od leksema *Dschanna/Djana*. Razgraničenje ova dva značenja vidljivo je i iz toga da ekvivalent *Paradies* u različitim značenjima ima različita gramatička obilježja (sa i bez množine)²⁵.

Za obradu leksema *hajvan* koji na bosanskom ima dva značenja: „životinja i stoka“ kao i preneseno pejorativno značenje „onaj koji je ponašanjem nalik na životinju“ (Halilović, Palić i Šehović 2010: 352) predložimo također inovativno leksikografsko rješenje. Utvrdili smo da Jakić i Hurm (1991: 197) bilježe ovu natuknicu upućujući korisnika na značenje natuknica *životinja* i *stoka*, a koje su registrirane bez prenesenog značenja. No, u njemačkom jeziku arapska riječ *Hayvan* je 2014. godine na izboru za „Riječ godine jezika mladih“²⁶ u tradicionalnoj organizaciji izdavačke kuće Langenscheidt osvojila treće mjesto. Ova riječ je u jezik mladih ušla kroz muziku repera KC Rebella odnosno njegove istoimene pjesme u kojoj ima preneseno pejorativno značenje za osobu koja svojim ponašanjem nalikuje životinji, osobi „bez sposobnosti da razmišlja/misli“²⁷. Stoga kao ekvivalent bosanske natuknice *hajvan* sa prenesenim pejorativnim značenjem predložimo njenu inkorporaciju u njemački jezik uz transliteraciju prema jeziku porijekla (j → y). U slučaju ovakvog rješenja neophodno je navesti i etiketu o stilskom registru uz eventualnu napomenu o limitiranosti njene upotrebe na jezik mladih. Ne možemo dakle govoriti o potpunom podudaranju sa natuknicom *hajvan* u prenesenom značenju, jer njena primjena u bosanskom razgovornom jeziku nije ograničena na jezik mladih. No, ovakvom leksikografskom rješenju ide u prilog i prepoznatljivost leksema *Hayvan* kod

²⁵ <https://www.duden.de/rechtschreibung/Paradies> (zadnji pristup 04. 02. 2022.), što je u opisu ove natuknice u Jakić i Hurm (1991: 1057) potpuno zanemareno.

²⁶ „Jugendwort des Jahres“

²⁷ Ohne Denkvermögen

njemačkih izvornih govornika, iako isti (još uvijek) nije leksikaliziran i ne pripada standardnom jeziku. Osim ekvivalenta u vidu orijentalizma, kao alternativu predlažemo i navođenje njemačke bliskoznačnice *Tier* sa istim prenesenim značenjem. Disambigviziranje značenja može biti naznačeno i implicitno, navođenjem primjera.

7. **hajvan** – 1. a. Tier n (-[e]s, -e), b. Vieh n (-s); 2. (razg., pej.) Hayvan m i n /u jeziku mladih/, (fig.) Tier n (-[e]s, -e): *kakav si ti ~ was bist du für ein Hayvan!*

5.3 *Nulta ekvivalencija*

U nastavku ćemo više pažnje posvetiti orijentalizmima u bosanskom jeziku za koje u njemačkom jeziku postoji odgovarajući ili sličan koncept, ali ne i leksikalizirani izraz, te se u postojećim dvojezičnim rječnicima kao ekvivalenti određuju njemačke bliskoznačnice uz glosu ili klasifikatorsku etiketu. S tim u vezi, posebnu pažnju želimo posvetiti orijentalizmima iz tematskog polja religije i njenog prakticiranja. Prilikom pregleda opisa takvih orijentalizama u dvojezičnom rječniku Jakić i Hurm (1991) ustanovljena je potreba za novim leksikografskim rješenjima kako bi ekvivalent u ciljnom jeziku kulturološki, stilski i semantički u što većoj mjeri odgovarao natuknici. Kao i u prethodnom poglavlju, spomenut ćemo samo neke od primjera: *feredža, dova, dženaža, tekija, tespih, tevhid*.

Uvidom u opis leksema *tespih* u rječniku Jakić i Hurm (1991: 1057) utvrđena je upotreba ekvivalenta *Rosenkranz* uz dodatak klasifikatorskih etiketa: (turcizam i religija). Prema Halilović, Palić i Šehović (2010: 1327) *tespih* je niska od 33 ili 99 zrna koja se prebiraju prstima na kraju namaza, tokom zikra i uz uobičajene iskaze u slavu Boga. Nasuprot tome, *Rosenkranz* (bos., hr. brojanka, krunica) je leksem koji pripada domeni kršćanstva i označava nisku od šest većih i 53 manja zrna koja se prebiraju prstima pri molitvi. Dakle, obje riječi pripadaju klasi molitvenih perli, a njihovo zajedničko kriterijsko obilježje je „religijski artefakt pri molitvi“. Međutim, kriterijska obilježja ovog leksema po kojima se razlikuju su materijal i broj zrna te primjena u islamu ili kršćanstvu. Stoga u slučaju leksema *tespih* ekvivalent *Rosenkranz* smatramo neadekvatnim i predlažemo leksikografsku strategiju prenošenja leksema iz izvornog u ciljni jezik, kao i navođenje neutralnih njemačkih hiperonima *Gebetskette* i *Gebetsschnur*. Budući da se i ovdje radi o svojevrsnoj inovaciji odnosno riječi koja nije leksikalizirana u njemačkom rječniku, predlažemo da se piše italicom (up. Šipka 2019: 173). Na ovaj način kreiramo kulturološki parnjak poštujući religijski

specifičnost²⁸ uz navođenje religijski neutralnih njemačkih bliskoznačnica u formi hiperonima koje su prihvatljivije i govornicima njemačkog jezika:

8. tespih – (relig.) *Tesbih/Tespih* f (-, -)²⁹, Gebetskette f (-, -n), Gebetsschnur f (-, -schnüre)

Analiza narednih primjera pokazuje kombinaciju strategija pri obradi nulte ekvivalencije. Tako Jakić i Hurm (1991: 1053) kao ekvivalente za natuknicu *tekija* navode 1. *moslemisches Kloster* i 2. *Quelle, Brunnen* koristeći pri tome disambigvizijsku glosu (muslimanski samostan) za prvo značenje i (izvor, zdenac) za drugo. No, aktuelni rječnici bosanskoga (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1322) i hrvatskoga jezika (HJP³⁰) bilježe ovu natuknicu sa suženim značenjem „duhovni dom/zgrada u kojoj borave derviši i obavljaju vjerske obrede“. Važno je naglasiti da se radi o muškim pripadnicima islamskog vjerskog reda. Samostan ili konvent je prema istim rječnicima crkvena zgrada u kojoj po utvrđenim pravilima žive, rade i obavljaju molitve redovnici ili redovnice. Stoga smatramo da njemački ekvivalenti bazirani na konceptima iz kršćanstva ne prenose kulturološko-religijski specifikum bosanskih orijentalizama iz domene islamske religije. Iz definicija *tekije* i *samostana* proizilazi da se radi o sličnim konceptima, ali sa različitim kriterijskim obilježjima. Prilikom leksikografske obrade ove natuknice predlažemo primjenu kombiniranih strategija za njeno tretiranje na sljedeći način:

Inkorporiranje natuknice iz izvornog u ciljni jezik uz fonetsku prilagodbu normi jezika porijekla: *Tekke* ili njemačkoj normi s dugim njemačkim -ie i finalnim turskim -h: *Tekieh*. Upotreba prvog se može pronaći pregledom njemačkih tekstova³¹, a upotreba drugog u književnim prijevodima bosanskohercegovačkih autora na njemački jezik. Budući da govornik njemačkog jezika ovako inkorporiranu riječ u pismenom ili usmenom prijevodu ne mora nužno prepoznati, uputno je i specificiranje u vidu napomene da se ovakav ekvivalent koristi u literarnom prijevodu i/ili u vidu upozorenja za korisnike da se ova natuknica ne prevodi kao *muslimisches Kloster* ili *Konvent*. Tako inkorporirana riječ može biti korištena kao ekvivalent upotpunjena fusnotom ili bilješkom na kraju teksta.

²⁸ Sporadičnim pregledom izvornih njemačkih tekstova ustanovile smo da se u njemačkom jeziku pravi distinkcija između leksema *Rosenkranz* u kršćanstvu, *Tesbih/Tespih* u islamu i *Mala* u budizmu, što bi trebalo istražiti na većem korpusu.

²⁹ Budući da ova riječ nije leksikalizirana, njena gramatička svojstva su za potrebe ovog rada usklađena sa pravilima određivanja fonetskih i morfoloških obilježja tuđica u njemačkom jeziku, kao i njenom upotrebom u prijevodima bosanskohercegovačkih djela na njemački odnosno izvornim njemačkim tekstovima na internetu.

³⁰ <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (zadnji pristup 10. 02. 2022.)

³¹ U ovom je obliku leksikalizirana i u engleskom jeziku, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/tekke> (zadnji pristup 13. 03. 2022.)

Upotreba kratkog i decidnog eksplanatornog ekvivalenta koji je prihvatljiv za govornike njemačkog jezika može također poslužiti i kao prijevodni ekvivalent.

- 9. tekija** – Tekke f (-, -) /u knjiž. prijevodu, ne prevoditi kao muslimisches Kloster ili Konvent/, Gebets- und Versammlungshaus der Dervische

Kao posljednji primjer nulte ekvivalencije poslužiti će nam stilski obilježeni orijentalizmi koji se odlikuju izraženim ekspresivnim potencijalom. Ovi leksemi se nalaze na prijelazu između razgovornog i standardnog jezika, a neki od njih su *ćeif*, *merak* i *rahatluk*. Kod ovih leksema može se govoriti i o nedostatku identičnog kulturološkog koncepta svojstvenog istočnim kulturama. Uzmimo za primjer orijentalizam *ćeif*. Ovaj leksem izražava kompleksan koncept u bosanskohercegovačkoj kulturi – svojevrsno stanje duha, uživanje u trenutku. U jednojezičnom rječniku ovaj orijentalizam ima dva značenja opisana uz pomoć nekoliko različitih bliskoznačnica koje ne predstavljaju sinonime nego pobliže objašnjavaju leksem *ćeif* u ovisnosti od značenjske nijanse:

- ćeif (ćeif) (ar.) *razg. ekspr.* 1. volja, želja, prohtjev, hir: *nije to moj ~*; 2. dobro raspoloženje; uživanje, zadovoljstvo, ugoda, naslada: *u tom nam je ~* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 149)

Jakić i Hurm (1991: 77) navode *ćeif* kao monosemni leksem sa dva ekvivalenta: *Wunsch*, *Laune*. Dakle, njegova značenjska kompleksnost je znatno reducirana, a izrazita stilska obojenost potpuno zanemarena. Opis ove natuknice predstavlja leksikografski izazov budući da u ciljnom jeziku ne možemo pronaći kognitivni ekvivalent. Stoga predlažemo dva moguća leksikografska rješenja za opis ove natuknice:

Po uzoru na jednojezični rječnik, koristit ćemo kombinaciju bliskoznačnica i kratkih eksplanatornih ekvivalenta, koji u ovisnosti od kolokacije i konteksta mogu poslužiti kao prijevodni ekvivalenti. S ciljem ilustriranja različitih značenjskih nijansi ekvivalenta unutar istog značenja predlažemo i upotrebu natuknice i ekvivalenta u primjerima odnosno različitim kolokacijama. Važnost ovog leksikografskog sredstva vidimo i u njegovom doprinosu samostalnoj jezičkoj produkciji rečenice i teksta sa ovom natuknicom.

- 10. ćeif** – 1. Wunsch m (-es, Wünsche), Lust f (-), (-s, -), Einfall m (-[e]s, -fälle): *hoću da mi ispunim ~* ich möchte seinen Wunsch erfüllen; *zabrani joj da dolazi u tvoju kuću kad je njoj ~* verbiete es ihr, dein Haus zu betreten, wann immer sie Lust hat/wann immer sie will; *ne daj da ti se njegovi ~ovi miješaju u poslove* lass dir deine Arbeit nicht von seinen

Einfällen beeinflussen; 2. Hochgenuss m (-es, -genüsse), Vergnügen n (-s), gute Laune, besondere Freude: *u Bosni je ispijanje kafe* ~ in Bosnien ist das Kaffeetrinken ein Hochgenuss; *mom djedu je bio* ~ *da sjedi ispred svoje radnje i istovremeno sluša crkvena zvona i ezan* meinem Opa war das ein besonderes Vergnügen/eine besondere Freude, vor seinem Laden zu sitzen und gleichzeitig das Läuten der Kirchenglocken und den Adhan/Muezzinruf zum Gebet zu hören

Uz pomoć kombiniranih leksikografskih sredstava i strategija moguće je odrediti približne semantičke ekvivalente, ali je kontekst u kojem se takav ekvivalent koristi (prijevod, samostalno napisani tekst i sl.) osiromašen kulturološkim, stilskim (arhai-zam, razgovorno, ekspresivno) i konotacionim obilježjima ovog leksema.

Kao moguće leksikografsko rješenje predlažemo prenošenje leksema *ćeif* iz izvornog u njemački jezik, uz fonetsku prilagodbu izvornom jeziku *Keyif* i naknadnu napomenu u vidu objašnjenja kulturološkog koncepta, što ujedno predstavlja i pokušaj da se kulturološki specifikum ove natuknice prenese u njemački jezik. Kao i u prethodnim primjerima, inkorporirani ekvivalent se može koristiti u određenim tekstovima ili literarnim prijevodima, uz navođenje iscrpnog objašnjenja u fusnoti, glosaru ili u bilješkama.

11. **ćeif** – Keyif n (-s) (ein Zustand des Geistes in vollkommener Zufriedenheit, ein bewusstes Erleben der Sinne)

6. ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Cilj ovog rada je bio utvrditi leksikografske postupke primjenjive za obradu natuknica orijentalnog porijekla koje u leksikografiji imaju status kulturološki specifične leksike s visokim stepenom anizomorfije. Obradeni orijentalizmi i njihovi ekvivalenti preuzeti su iz različitih izvora na oba jezika: 1) jedno- i dvojezičnih rječnika i popisa orijentalnih riječi; 2) članaka i monografija o orijentalizmima i 3) bosanskohercegovačkih književnih djela i njihovih prijevoda na njemački jezik. Analiza je zasnovana na leksikografskim strategijama za tretiranje kulturno specifičnih leksema, odnosno parcijalne i nulte ekvivalencije (Šipka 2019). U ovom radu smo također zastupali stajalište da su u dvojezičnoj leksikografiji veoma važne i kognitivna i prijevodna ekvivalencija (Adamska-Salaciak 2016). Stoga smo prilikom određivanja adekvatnog ekvivalenta propitivale i upoređivale postojeća leksikografska rješenja u hrvatsko-njemačkom dvojezičnom rječniku, prijevodne ekvivalente u prijevodima naših knji-

ževnih djela na njemački jezik i značenja orijentalizama u izvornom i jeziku prima-telju. Tako je potpuna ekvivalencija utvrđena kod orijentalnih leksema koji su u bo-sanski i njemački jezik preuzeti iz drugih kultura – poput religijskih leksema, historijsko-administrativnih ili leksema iz domene kulinarstva (*medresa – Medresse/Medrese; muhtar – Muhtar; halva – Halwa*). No, uvidom u postojeće leksikografske opise utvrdile smo niz neadekvatnih ekvivalenata kod parcijalne i nulte ekvivalencije koji nedovoljno ili nikako ne uzimaju u obzir kulturološke, stilske i konotativne specifičnosti orijentalnih natuknica.

Analizom odabranih primjera ponuđena su inovativna leksikografska rješenja uz pomoć sljedećih leksikografskih strategija za navođenje ekvivalenta: 1) upotreba leksikaliziranih orijentalizama u njemačkom jeziku (*hadž – Hadsch; ezan – Adhan*); 2) upotreba njemačke bliskoznačnice (*hadž – Pilgerfahrt; ezan – Gebetsruf*); 3. preuzi-manje leksema iz izvornog u ciljni jezik uz prilagodbu njemačkoj normi ili jeziku porijekla (*tekija – Tekki/Tekieh; tespīh – Tesbih/Tespīh*) i 4) eksplanatorni ekvivalent (*tekija – Gebets- und Versammlungshaus der Derwische; abdest – Gebetswaschung im Islam*).

Zaključno možemo reći da tip anizomorfije određuje i tip leksikografske strategije. Tako se upotreba njemačkih bliskoznačnica uz navođenje primjera čini dobrom stra-tegijom za disambigviziranje značenja kod parcijalne ekvivalencije, dok inkorporacija i eksplanatorni ekvivalent više odgovaraju nultoj ekvivalenciji kada natuknica izvornog jezika ne postoji ili nije leksikalizirana u ciljnom. Prednost eksplanatornog ekvi-valenta jeste da se – ukoliko je sročeno jasno i koncizno – može upotrijebiti kao ekvivalent u prijevodu, kao i za samostalnu jezičku produkciju. Kod riječi iz orijen-talnih jezika čiji je koncept govornicima njemačkog jezika nepoznat, predlažemo ili odabir bliskoznačnice uz navođenje primjera ili prijenos orijentalizama u ciljni jezik uz detaljno objašnjenje koncepta. Takva napomena se u prijevodima ili u samostalnoj produkciji teksta može koristiti u vidu fusnote ili bilješke. No, granice između svih ovih strategija nisu uopće oštre te upotreba jedne ne isključuje drugu, a nerijetko mogu biti upotrijebljene i komplementarno. Navedena leksikografska rješenja za kul-turološki specifične lekseme trebaju prvenstveno služiti korisniku kao pomoć prili-kom odabira adekvatnog ekvivalenata u svrhu prevođenja i samostalne produkcije sadržaja. Cilj nam je također da i njemački govornici prepoznaju i priznaju kulturo-loški, historijski i vjerski specifikum ovih leksema. Brojni su razlozi što je sve više orijentalnih leksema iz tematskih polja kulinarstva i religije, ali i onih koji se odnose na kulturološke specifikume svakodnevnog života (*mashallah, inshallah, yallah*) poz-nato govornicima njemačkog jezika. Najvažniji razlog je višedecenijska integracija

stanovništva s turskom i arapskom migracijskom pozadinom i njihov utjecaj na njemački jezik i društvo. Neki od razloga su i globalno otvaranje (poslovno, turističko) prema zemljama Istoka, ali i negativna društveno-politička dešavanja.

Tema ovog rada otvara i niz drugih leksikografskih istraživačkih mogućnosti, a neke od njih su proširenje istraživanja na ostala tematska polja (posuđe, zgrade, odjevni predmeti, običaji itd.) ili pak kontrastivno istraživanje proširenja i suženja semantičkog značenja ili semantičkog polja leksikaliziranih orijentalizama u bosanskom i njemačkom jeziku. Tako je orijentalizam *Scheich* (bos. *šejh*) u njemačkom jeziku doživio djelomičnu pejorizaciju (neugodan čovjek), a leksem *Dschami/Djami* (bos. džamija) suženje značenja u odnosu na model u izvornom jeziku jer označava samo džamiju za klanjanje džuma-namaza. Ovim radom želimo prije svega dati doprinos istraživanjima kulturološki specifične leksike i njene obrade sa kulturološkog, leksikografskog i translatološkog aspekta, no i potaknuti daljnja proučavanja sociolingvističkog konteksta odnosno rastućeg utjecaja turskog i arapskog jezika na njemački i druge evropske jezike, te različitih implikacija koje iz toga proizlaze.

IZVORI:

1. Andrić, Ivo (2012), *Na Drini ćuprija*, Margo-art, Beograd
2. Andrić, Ivo (2011), *Die Brücke über die Drina. Eine Chronik aus Višegrad*, Carl Hanser Verlag, München
3. Dudenredaktion. Duden online. <<https://www.duden.de>> [15.02.2022]
4. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo
5. Hrvatski jezični portal online. <<https://hjp.znanje.hr>> [15.02.2022]
6. Jakić, Blanka, Antun Hurm (1991), *Hrvatsko-njemački rječnik: s gramatičkim podacima i frazeologijom*, Školska knjiga, Zagreb
7. Karahasan, Dževad (1991), *Istočni divan*, Svjetlost, Sarajevo
8. Karahasan, Dževad (1994), *Der östliche Divan*, Wieser Verlag, Klagenfurt-Celovec
9. Selimović, Meša (1994), *Der Derwisch und der Tod*, Otto Müller Verlag, Salzburg
10. Selimović, Meša (2014), *Derviš'i smrt*, Connectum, Sarajevo
11. Škaljić, Abdulah (1979), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA

1. Adamska-Salaciak, Arleta (2016), "Explaining Meaning in Bilingual Dictionaries", u: Durkin, Philip (ed.), *The Oxford Handbook of Lexicography*, Oxford University Press, Oxford, 144-160.
2. Avdić, Emina (2017), "Verfahren zur Übersetzung von Orientalismen aus dem Bosnischen ins Deutsche am Beispiel des Romans *Die Brücke über die Drina*", u: Kučić, Vlasta, Petra Žagar-Šoštarić (ur.), *Beiträge zur Translation von gestern, heute und morgen*, Filozofski Fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 202-221.
3. Best, Karl-Heinz (2004), "Zur Ausbreitung von Wörtern arabischer Herkunft im Deutschen", *Glottometrics* 8, 75-78.
4. Best, Karl-Heinz (2005), "Turcismen im Deutschen", *Glottometrics* 11, 56-63.
5. Cruse, D. Alan (2006), *A Glossary of Semantics and Pragmatics*, University Press, Edinburgh
6. Gouws, Rufus H. (2002), "Equivalent relations, context and cotext in bilingual dictionaries", *Hermes*, 28, 195-209.

7. Hartman, Reinhard R. K., Gregory James (1998), *Dictionary of Lexicography*, Routledge, London - New York
8. Haverić, Dženita, Šehović Amela (2017), *Riječi perzijskog porijekla u bosanskom jeziku*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
9. Jahić, Dževad (1991), *Jezik bosanskih muslimana*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo
10. Koller, Werner (2001), *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*, Quelle & Meyer, Wiebelsheim
11. Kromann, Hans-Peter, Theis Riiber, Poul Rosbach (1991), "Principles of Bilingual Lexicography", in: Hausmann, Franz Josef et al. (ur.), *Wörterbücher: Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, Walter de Gruyter, Berlin - New York, 2711-2729.
12. Müller, Gerhard (2012), "Admiral und Laute, Papagei und Zucker. Arabische Wörter im Deutschen. Eine allgemeine Übersicht", *Der Sprachreport* 4, 2-9.
13. Osman, Nabil (1992), *Kleines Lexikon deutscher Wörter arabischer Herkunft*, Beck, München
14. Reinkowski, Maurus (2002), "'Kulturerbe oder Erblast? Zum Status der Turzismen in den Sprachen Südosteuropas, insbesondere des Bosnischen [Heritage or Burden? The Status of Turkish Loanwords in the Languages of Southeast Europe, in particular in Bosnian]", *Mediterranean Languages Review*, 14, 98-112.
15. Šehović, Amela (2009), "Leksika razgovornoga bosanskog jezika", u: Halilović, Senahid, Mirela Omerović (ur.), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo, 111-205.
16. Šehović, Amela, Dženita Haverić (2017), *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
17. Šipka, Danko (2019), *Lexical Conflict : Theory and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge
18. Tazi, Raja (1998), *Arabismen im Deutschen. Lexikalische Transferenzen vom Arabischen ins Deutsche*, de Gruyter, Berlin - New York
19. Vajzović, Hanka (1999), *Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza*, Institut za jezik, Sarajevo
20. Wiegand, Herbert Ernst (2002), "Equivalence in Bilingual Lexicography: Criticism and Suggestions", *Lexikos*, 12, 239-255 <https://www.ajol.info/index.php/lex/article/view/51368> (zadnji pristup 15. 02. 2022)

21. Wonisch, Arno (2012), "Prevođenje romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića na njemački jezik", u: *Sarajevski filološki susreti: Zbornik radova*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 333-346.
22. Wonisch, Arno (2013), "Šta je neprevodivo u romanu *Na Drini Čuprija?* Njemački i slovenački leksički aspekti", u: Tošović, Branko (ur.), *Andrićeva čuprija - Andrićs Brücke* [= Andrić-Initiative 6], Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga - Grafid, Graz – Beograd – Banja Luka, 947-959.
23. Zgusta, Ladislav (1991), *Priručnik leksikografije*, Svjetlost, Sarajevo
24. Zilić, Erminka, Minka Džanko, Sanela Mešić (2019), "Problemi u početnoj fazi izrade bosansko-njemačkog univerzalnog rječnika", *Radovi*, Knjiga XXII, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 13-35.

LEXICOGRAPHIC TREATMENT OF LOANWORDS FROM ARABIC, PERSIAN, AND TURKISH IN THE BOSNIAN-GERMAN DICTIONARY

Summary:

This paper aims to describe lexicographic strategies for treating loanwords from Arabic, Persian, and Turkish in a productive bilingual Bosnian-German dictionary. In terms of number, stylistic and cultural features, those words significantly characterize the Bosnian language. In lexicography, they have the status of cultural-bound words with a high degree of anisomorphism. We will look into their description in existing monolingual and bilingual dictionaries as well as into their equivalents in literary translations to propose more suitable equivalents. In this paper, we focus in particular on lexicographic treatment strategies of partial and zero equivalence, taking into account the deep cultural embeddedness of Arabic, Turkish and Persian loanwords in the Bosnian language. It will be shown that specific concepts such as “tekija”, for which the German language has no word, and the existing bilingual dictionary provides an equivalent „Muslim monastery“ (Jakić & Hurm 1992: 1053), can be treated by combined strategies to obtain more suitable equivalents, such as the incorporation of the source item into the target language with an additional explanation as well as an explanatory equivalent.

Keywords: loanwords of Arabic; Persian and Turkish origin; bilingual dictionary; equivalents; lexicographic strategies; anisomorphism

Adrese autorica
Authors' address

Minka Džanko
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
minka.dzanko@ff.unsa.ba

Alma Čović-Filipović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
alma.covic-filipovic@ff.unsa.ba